

*PŪSÖK Sarolta*¹:

A nők teológiai képzésének első száz éve Kolozsváron²

*Abstract. The First Hundred Years of Women's Theological Education
in Cluj-Napoca*

The initial topic of the study at hand addresses the beginnings. In terms of women's education, one of the positive effects of the Reformation is the insistence on the widespread availability of the Bible, which was inevitably followed by the eradication of illiteracy among women. Following the Reformation, another argument emerged in favour of the importance of educating women in theology: society regarded women as a key role in raising children, so in order to raise their children educated in theology, their ability to do so became a priority.

The second topic addresses the direct preconditions of the theological education of women, especially the changes in the 19th-century school history, which resulted in women's admission to universities and opening up the opportunity for them to obtain degrees in higher education.

¹ Habilitált egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar; e-mail: sarolta.pusok@ubbcluj.ro.

² Jelen írás egy román nyelvű tanulmánykötetben megjelent anyag kibővített változata. Lásd: PŪSÖK Sarolta (2021): Formarea teologică a femeilor în Biserica Reformată din România, In: But-Căpuşan, Dacian (szerk.): *In honorem Pr. lect. univ. dr. Gheorghe Şanta*. Kolozsvár, Renaşterea. 439–458.

Furthermore, the study presents the past hundred years of women's education in theology in the Protestant educational centres of Cluj-Napoca – from the first enrolment, the first ordained woman minister up to the present time.

Keywords: Reformed women's education, women in theological academic education, women as religion teachers, the ordination of women in the Protestant denominations, women in the Reformed theological education in Cluj-Napoca/Kolozsvár

Felvezető gondolatok

Az alábbi sorok írója nem tartozik sem az egyháztörténet, sem a neveléstörténet kutatóinak táborába, de a személyes érintettség³ jogán túl is szólnak érvek a téma feltárása és megírása mellett. A jelen tanulmány ugyanis része egy átfogóbb kutatásnak, amely a nők egyházi szolgálatának, a nők hivatásszemélyiségének, lelkipásztori identitásának vizsgálatára összpontosít. A történeti kitekintés rendkívül fontos ennek a témakörnek a megválaszolásához; a jelenkor égető kérdéseinek vizsgálatakor nem tanácsos a történeti gyökereket elmenteszeni, hiszen a kutató az ok-okozati összefüggések megértésétől fosztaná meg magát. Mivel a címben foglalt kérdésre vonatkozó átfogó közlemény még nem készült el, ezt a kitérőt, visszapillantást a szerző annak reményében teszi, hogy a következő munkái számára kamatozni fog, s talán mások is haszonnal olvassák.

I. A reformáció hatása a nőnevelésre

Az alcím merésznek tűnik, de a témakifejtés csak néhány alapgondolatra, a reformáció nőnevelés terén mutatkozó legszembetűnőbb hatásainak a vázolására szorítkozik.

Az ókorban és középkorban a tudás útján a nők számára szinte áthághatatlan torlaszok álltak. A patriarchális társadalmakban, ahogyan például a választott nép körében is, az írás-olvasás művészete a férfiak kiváltságának minősült. Jóllehet Krisztus radikálisan, merészen viszonyul a nőkhöz, de a keresztyénség sokáig nem tudott elvonatkoztatni az

³ A szerző is a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet végzettje (1994), felszentelt lelkipásztor, jelenleg a rendszeres teológiai tárgyak tanára.

ókori patriarchális szemlélettől.⁴ A Máriáról és Mártáról szóló bibliai történetben Mária „az Úr lábához ült”, hogy tanuljon tőle, miközben Márta a felszolgálat körüli teendőkkel törte magát. Jézus sejteti szavaival, hogy a háztartási teendők kevésbé értékesek, ugyanakkor megerősíti Máriát a kor szokása szerint férfiakat megillető cselekedet bevállalásában, azzal, hogy kijelenti: „Márta a jó részt választotta.”⁵ Bármilyen előremutató és bátorító is a bibliai tanítás, a keresztyén nőknek sokat kellett még arra várniuk, hogy tanulhassanak. A középkorban az átlagos nőknek csak a kolostorokban volt hozzáférése a tudományhoz, és a szerzetesnők körében akadtak is különösen művelt nők. A laikusok körében csakis a főnemesi családok leánygyermekait illette meg a tanulás lehetőségének kiváltsága, de anyagi okokból családjuk gyakran küldte őket is kolostorba.

A nőnevelés kérdésében a reformáció hozott igazi áttörést. A reformáció nagy célkitűzései között szerepelt az írástudatlanság felszámolása, hogy a Szentírás kincseit közelebb vihessék a szélesebb néptömegekhez. Protestáns régiókban szembetűnően gyarapodott az újonnan alapított iskolák száma.⁶ A reformátorok közül Luther Márton a legismertebb a leányok iskoláztatásának szorgalmazása terén. Írásaiban több ízben is felszólítja a városok előljáróit elemi iskolák létesítésére a leánygyermek részére is. „Bárcsak minden városban lenne leányiskola, ahol a leányok minden nap egy órát hallgatnák az evangéliumot.”⁷ A szélesebb néprétegek képzésének igénye a magyar protestánsok körében is elterjedt. A református egyház a XVII. század közepén már számos középfokú fiúiskolával rendelkezett, ahol a jövőbeni értelmiségieket képezték, de elemi iskolái már korábban is voltak. Az 1646-os szatmárnémeti nemzeti zsinat végzéseit összefoglaló Gelji Kánonok 97. pontja már arról is rendelkezik, hogy a leányok számára is indítani kell anyanyelven elemi iskolákat, lehetőleg női tanítókkal, hogy a férfiakat ne vonják el a munkájuktól. Ezekben az iskolákban írni és olvasni kell tanulniuk, hogy a hitvallásokat és a bibliai fejezeteket olvashassák, zsoltárokat és más dallamokat tanulhassanak, „valamint

⁴ PUKÁNSZKY Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Budapest, Gondolat kiadó. 17–19.

⁵ Lukács 10,38–42.

⁶ NAGY Géza (1937): A ref. nő képe a reformációtól napjainkig. In: *Akik közsiklára építettek. Egyháztörténeti dolgozatok*. Kolozsvár. 203–204.

⁷ „Wollte Gott, eine jegliche Stadt hätte auch eine Mädchenschule, darinnen des Tages die Mägdelein eine Stunde das Evangelium hörten.” LUTHER, Martin (1989): An den christlichen Adel deutscher Nation von den christlichen Standes Besserung [1520], In: Hoffmann, Franz (szerk.): *Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus*. Berlin, Volk und Wissen. 69.

az egyházi beszédek nagyobb haszonnal hallgatni képesekké legyenek”, azaz tudatos egyháztaggokká válhassanak.⁸ Ilyen iskolákat előbb a nagyobb városokban alapítottak, így 1695 táján Kolozsvárt, valamivel előbb Gyulafehérváron, és a XVIII. század második felében Marosvásárhelyen.⁹ A protestáns egyházak tehát törődtek a nők lelki életének gazdagításával, de az iskoláztatással az elsődleges céljuk mégiscsak a nevelők nevelése volt: „A felnövekvő nemzedékek megfelelő szellemű nevelésének biztosítása a protestantizmus egyik legfontosabb alapértéke. Ennek a letéteményese pedig a családanya. A nő szerepe itt, e ponton rendkívüli mértékben felértékelődik: a gyermekét nevelő édesanya az egész protestáns közösség jövője szempontjából kulcsfontosságú szerepre tesz szert.”¹⁰

II. A leányok iskolai képzése a 19. század második felében

A történetírás ritkán foglalkozik az egyszerű emberek életének leírásával, így a protestáns egyháztörténeti művekben is főként előkelő nők élettörténetével találkozunk. Fejedelemsasszonyok, grófnők, nemes asszonyok, lelkészfeleségek egész sorának olvashatunk a kiemelkedő általános műveltségéről és teológiai tudásáról, amely nagyszerű tettekhez vezetett.¹¹ A XIX. század közepéig a nők ezeket a rendkívüli képességeket kizárólag magántanárok által és autodidakta módszerekkel fejleszthették ki önmagukban.

A felsőfokú teológiai tanulmányok lehetősége a nők számára elképzelhetetlen lett volna a XIX. századi iskolaügyi változások nélkül. A Habsburg birodalomban már a század elején komoly lépéseket tettek a nőnevelés előmozdítása érdekében. A közoktatást szabályozó királyi rendeletek közül az 1806-os II. Ratio Educationis szorgalmazza az anyanyelvi oktatás lehetővé tétele mellett a leányiskolák felállítását,¹² és külön fejezetben foglalkozik ezek tananyagával (az utóbbi a protestáns iskolákra nem volt kötelező

⁸ GELEJI KATONA István (1875 [1649]): *Egyházi kánonok*. Fordította: Kiss Áron. Kecskemét, Kiadja a Szatmári Református Egyházmegye. 68.

http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_GELEJ.HTM (utolsó letöltés dátuma: 2023. szeptember 19.).

⁹ NAGY (1937), 203.

¹⁰ PUKÁNSZKY (2006), 43.

¹¹ NAGY (1937), 198–203.

¹² PUKÁNSZKY (2006), 123.

érvényű).¹³ A nőnevelés történetében mérföldkönek bizonyul az első tanítónőket képző intézetek megalapítása, hiszen kulcsfontosságú, hogy ki neveli a felnövekvő nemzedéket. Az oktatásszervezők már akkor érzékelték – aminek mára bőséges szakirodalma is lett –, hogy a nevelő személye ugyanolyan lényeges tényező a tanításban, mint a tartalmi kérdések.¹⁴ Az első ilyen intézet Pesten nyitotta meg kapuit 1855-ben az angolkisasszonyok szervezésében, amelyet további intézmények követtek, például 1857-ben Szatmárnémetiben. Az „1868. évi népoktatási törvény” bevezette a monarchia területén a 6–12 év közötti gyerekek számára a tankötelezettséget.¹⁵ A beiskolázási szám növekedése a tanerő növelésének szükségét is maga után vont, így a törvény az állami tanító- és tanítónőképzők ügyében is rendelkezett. Az első állami tanítóképzőt 1869-ben Budán nyitották meg, amelyet Erdélyben elsőként a kolozsvári intézmény követett 1870-ben.¹⁶ „A növendékek száma is dinamikusán gyarapodott (...) létszámuk 1913-ban már *meghaladta* a férfi képzőkbe járókét: a tanítónőképzőknek ekkor már 4718 növendéke volt, a férfi tanítóképzőkbe pedig 4503 fő járt.”¹⁷

A század közepén megjelent annak az igénye, hogy a felsőbb társadalmi osztályokhoz tartozó leányok számára is alapítsanak olyan középfokú iskolákat, amelynek végzettjei sem tanítónői, sem más fizetett állásra nem készülnek, de szeretnének színvonalas oktatási intézményben tanulni. Az *Országos Nőképző Egyesület* 1868-ban petícióban kérte az országgyűléstől egy „országos női főtanoda” elindítását. Végül az „állami *hat évfolyamos felsőbb leányiskola* 1985-ben nyílt meg Budapesten”.¹⁸

¹³ MISÁK Marianna (2013): A női és férfi szerepek a 19. század magyar társadalmában, különös tekintettel az oktatás területére, In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 2013. 1. 71–72.

¹⁴ PÜSÖK Sarolta (2018): Isten kertésze – a vallástanár személye, In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 2018/1. 217–218. DOI: 10.24193/subbtref.63.1.16.

¹⁵ PUKÁNSZKY (2006), 126.

¹⁶ Magyarország területén az I. világháború végéig 41 tanítónőképző intézet működött: „8 állami, 22 római katolikus, 5 református, 2 görög katolikus, 2 görögkeleti és 2 evangélikus” (PUKÁNSZKY (2006), 127.).

¹⁷ I. m. 128.

¹⁸ Az iskolaalapítás ügyének vezéregyénisége Veres Pálné Beniczky Hermin; lásd: PUKÁNSZKY (2006), 130. Az államilag támogatott, színvonalas nőképzés céljairól a kortársak az alábbi közleményben olvashattak: VERES-BENICZKY, Hermin (2006 [1868]): A női képzés ügye, In:

A tanulmány témája szempontjából jelentősebb a kolozsvári felsőbb leányiskola alapítása, amelynek igazgatására 1880-ban De Gerando Antonina kisasszonyt kérték fel, aki 32 esztendőn keresztül nagy odaadással állt az intézmény élén, amelyet annyira összekapcsolt személyével a közvélemény, hogy az iskolát magát is „De Gerando” néven emlegették. Az iskola becenevét méltán nyerte az első igazgatónőről, hiszen lelkiismeretes munkája nyomán jó hírű intézménnyé vált. De Gerando kisasszony apai részről egy francia, neveléstudományi kérdésekben is jártas család, anyai részről pedig a Teleki család sarja. Francia földön is otthon érezhette magát, de az ottani hízelgő ajánlatok helyett a kolozsvári leánynevelés előmozdítását választotta.¹⁹ A művelt igazgatónő nem véletlenül szentelte életét a nőnevelés ügyének, hiszen általa családja negyedik nemzedéke szállt sikra a nők felemelkedéséért.²⁰ A kolozsvári iskola történetének egyik legnagyobb eseményét az új székház építése jelentette: 1900-ban költözött a sétatér melletti impozáns épületbe (ma az egyetem Kémia Kara működik benne). A leánynevelő intézet igazgatónőjének azonban voltak nagyobb álmai is, amelyekért sokat kellett harcolnia minisztériumi szinten,²¹ de a korabeli közvéleménnyel is meg kellett küzdenie a tananyag megreformálását illetően és azon gimnáziumi osztályok bevezetése végett, amelyek

Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, Kortárs. 88–90.

¹⁹ GAÁL György (2018): De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete, In: De Gerando Antonina: *Nőtán, avagy amit egy leánynak tudni kell*. Kolozsvár, Kriterion. 391.

²⁰ Dédnagyapja, gróf Brunszvik Antal, a „Helytartótanács iskolaiügyi előadójaként” már 1791–1793 között javaslatot dolgozott ki „állami fenntartású leányiskolák és tanítónőképzők felállítására” egyfelől azért, mert a szerzetesnők által működtetett iskolákban nem tapasztalta a nemzeti érdekek képviselését, másfelől azért, mert a főnemesi családok leánygyermekai mind külföldi iskolákban tanultak. Lásd: PUKÁNSZKY (2006), 123. Nagyanyja nővére, Brunszvik Teréz alapította 1828-ban az első magyar kisdudóvót, és több írásában és levelében nyilatkozott a női emancipáció kérdéséről. A harmadik nemzedékben édesanyja nővére, Teleki Blanka írta be nevét kitörölhetetlenül a magyar nemzeti nőneveléstörténetébe azáltal, hogy 1846-ban a magyar fővárosban megnyitotta az első magánkezdeményezésre létrehozott felsőbb leányiskolát. Kezdeményezését a forradalom hamarosan kettétörte – nemcsak az iskolát zárták be, de a tanárok forradalmi tevékenységének megtorlásaként az ifjú grófnőnek Kufstein rideg várbörtönében kellett raboskodnia. Az ifjú igazgatónő francia felmenői részéről is jó példáját tapasztalta mind az oktatásügy elméleti, mind a gyakorlatban vívott politikai küzdelmeit illetően. Lásd: GAÁL (2018), 8–9.

²¹ DE GERANDO, Antonina (2006 [1888]): Női középkutatás. De Gerando Antonina kérvénye az országgyűlés képviselőházához, In: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, Kortárs. 114–120.

később az érettségiztetési jogot is megkapták.²² A század utolsó évtizedében heves vita alakult ki a leányok érettségi vizsgára bocsátásának kérdésében, és egyre nőtt az ezt támogatók tábora. 1895-ben következett be az annyira óhajtott változás a nőnevelés terén, ugyanis a november 18-i miniszteri rendelet megnyitotta a nők előtt az egyetemek bölcsész- és orvosi karát, valamint a gyógyszerészképzést.²³ Az egyetemi képzésnek az érettségi is feltétele volt, így értelemszerűen az első rendelet érvényesítése érdekében néhány hét múlva megjelent az a rendelet is, amely lehetővé tette a leányok számára a magánérettségi letételét bármely érettségiztetési joggal rendelkező fiúgimnáziumban.²⁴ A jól felkészült leányok számára nehézkes és megalázó volt, hogy az érettségi vizsga miatt egyéni tanrendesként be kellett iratkozniuk valamelyik fiúiskola utolsó évfolyamára. Elsőként a budapesti felsőbb leányiskola nyerte el 1876-ban azt a jogot, hogy gimnáziumi osztályt indíthatott tehetséges tanulói számára, így az első saját érettségi vizsgát 1900-ban rendezhették meg.²⁵ A kolozsvári intézmény odaadó vezetője mindent megtett annak érdekében, hogy saját növendékei is érettségizhessenek, így elérte, hogy ő maga is indíthatott egy külön felkészítő tanfolyamot (elsősorban latin nyelvből, ami a korábbi tananyagukban nem szerepelt), és 1903-ban magánérettségit tehetett az első három tanítványa. De Gerando minden elképzelhető adminisztratív és diplomáciai lépést megtett annak érdekében, hogy iskolájában is szervezhessen gimnáziumi osztályt az érettségizni kívánó leányok számára, de az első ilyen csak a nyugdíjazása és a halála közötti esztendőben indulhatott el (1913).²⁶ Időközben Kolozsvárt a római katolikus egyház híres leánynevelő intézete, a Mariánum is elindította gimnáziumi osztályát (1911). A református egyház is gondolt a tanulni vágyó leányokra, és már 1899-ben kidolgozott számukra egy iskolatervet, de anyagi alapok hiányában a kolozsvári Református Leánygimnázium csak 1919-ben nyithatta meg kapuit, s bár csak 1927-ben nyerte el a közoktatási intézmények teljes jogkörét, mégis a kezdetektől népszerű volt az erdélyiek körében.²⁷

²² A *gimnáziumi* osztályok a jelenkori romániai szóhasználat szerint a líceumi osztályoknak felelnek meg.

²³ WLASSICS Gyula (2006 [1895]): Miniszteri rendelet a nőknek egyetemre bocsátása tárgyában, In: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, Kortárs. 176–179.

²⁴ Az ún. „magántanuló leányt” a tanárnak kellett bekísérnie az osztályterembe, elkülönített helyen ült, és szünetekben nem tartózkodhatott egy helyiségben a fiatalemberekkel.

²⁵ PUKÁNSZKY (2006), 131.

²⁶ GAÁL (2018), 29–30.

²⁷ Lásd részletesebben: KOLOZSVÁRI József (2007): *A Világítótorony: A Kolozsvári Református Kollégium és Leánygimnázium története*. Kolozsvár, Stúdium.

Mindezek után várható volt, hogy azok a leányok, akik megszerezték az érettségi bizonyítványt, az egyetemek felé is érdeklődéssel tekintsenek.

III. A nők teológiai képzése a kolozsvári felsőoktatási intézményekben

III. a. A kezdetek

A felsőfokú oktatási intézmények – köztük a protestáns teológiák – kapuinak megnyitása a nők előtt számos külső és belső tényező hatására következett be.

A XX. század közfelfogása egyelőre a családon belül látta a nők helyét, semmiképp sem a közéletben, ugyanakkor az édesanya, feleség és háziasszony hármas szerepkörének a tökéletesebb betöltése végett a műveltebb családokban egyre természetesebbé vált, hogy leánygyermeküket felsőbb iskolákba küldik, sőt egyetemi képzést is biztosítanak számukra. A másik belső tényező az egyház berkeiben keresendő, ugyanis az ún. belmissziós mozgalmak²⁸ legfőbb célkitűzésének – az evangélium szavak és tettek általi hatékony közvetítésének – a megvalósításához is kellett a tanult nők. A karitatív cselekedeteket, a diakóniai munkát az I. világháború okozta szenvedések különösen is sürgették, ezért sorra alakultak meg az egyházi kórházak, menhelyek, hogy a sebesültek, az özvegyek és árvák kilátástalannak tűnő helyzetén segítsenek. Az összeszedettebb, célirányosabb munka érdekében a különféle rétegekkel (gyermekek, fiatalok, leányok stb.) foglalkozó szövetségek alapítása is napirendre kerül. Mind a fenti munkaágak alkalmazottainak és önkéntes munkásainak esetében, mind a vallástanításhoz szükségessé vált az alaposabb teológiai ismeretek megszerzése, és ezzel párhuzamosan a klasszikus papnéi szerepkörök betöltésénél is jól fogtak a magasabb iskolák által nyújtott képzések. A külső tényezők között egyfelől érdemes megemlítenünk a korszellem hatását továbbá a női emancipáció igényének érvrendszer a hazai társadalomban is éreztette hatását, valamint a nyugatibb országokból érkező hírek sem maradnak visszhang nélkül.²⁹ Másfelől az I. világháború sem elhanyagolható, hiszen a katonai szolgálatra behívott

²⁸ PÜSÖK Sarolta (2020): To Serve with Words, Letters and Deeds – The First Stage of the *Református Család* (Reformed Family) Magazine's Publication (1929–1944), In: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 2. 112–117.
DOI: 10.24193/subbtref.65.2.06, <http://studia.ubbcluj.ro/download/pdf/1334.pdf>.

²⁹ A külföldről érkező ilyen irányú hírekre jó példák az Erdélyi Református Egyházkerület hivatalos lapjának, a *Református Szemlének* a hasábjain megjelenő tudósítások: 1911-ben a svájci zsinat

hadköteles férfiak helyére a nőknek kellett a különféle munkaterületeken belépni, azok helyére, akikből sajnos sokan vissza se tértek a háborúból.

A fenti tényezők közül többet is felsorol az az első hivatalos dokumentum, amely a nők teológiai képzésének megengedését szorgalmazza. 1917-ben a Kálvin-Szövetség beadvánnyal fordul a Református Egyház legfelsőbb törvényhozó testületéhez, a Generális Konventhez, hogy vizsgálja meg, „mily feltételekkel volnának a nők is a teológiai pályára bocsáthatók, hogy a rendes teológiai tanfolyam végeztével elsősorban a vallástanításra, másodsorban – a templomi igehirdetés és a szertartási cselekmények kivételével – részükről is végezhető különböző egyházépítő munkákra képesítő oklevelet szerezhessenek.”³⁰ A beadvány az alábbi érveket sorakoztatja fel a nők teológiai képzésének elindítása mellett: Budapesten máris lenne egy jelentkező, aki eddig is odaadást tanúsított az egyházi munka iránt; számos külföldi, azaz német, holland és amerikai teológián már megengedték a női hallgatók felvételét; a háború miatt drasztikusan nőtt a lelkészhiány, de a vallástanári állások még ennél is népszerűtlenebbek az alulfizettség miatt, így a színvonalas vallástanítás biztosítása érdekében a nőket kellene nagyobb számban előkészíteni ezekre a helyekre, hiszen a leányiskolákban már eddig is bizonyították ebbéli rátermettségüket, és a női lélekhez természeténél fogva is közelebb áll a kisgyermekkel való foglalkozás.³¹ A konvent májusi ülése ugyan elnapolta a kérdés tárgyalását, de 1917 őszén mégis beiratkozhatott rendkívüli hallgatóként az ország első három leány hallgatója. Novák Olga és Katona Viktória a budapesti Teológiai Fakultáson, Deák Magda a kolozsvárin kezdte el tanulmányait. A Református Egyház Egyetemes Iskola Bizottságának kérésére az Egyetemes Konvent 1918. április 24–26-ai ülése ismét napirendre tűzte a kérdést, és 94. határozata kimondja, hogy a teológiai fakultások felvehetik rendes hallgatónak a leányokat, de a lelkészi munkakörbe történő alkalmazásukra vonatkozó döntést a zsinat hatáskörébe utalja.³²

engedélyezte a nőknek a teológiai tanulmányokat: Egyházi hírek (1911), In: *Református Szemle*. IV. 545. Egy évvel később arról számolnak be, hogy Zürichben és Baselben elsőként prédikált Geltrud von Petzolt kisasszony: Egyházi hírek (1912), In: *Református Szemle*. V. 14.

³⁰ *A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje* Budapesten 1917. évi május 31. és június 1–2. napján tartott ülésének Jegyzőkönyve, Budapest, A református Egyetemes Konvent kiadványa, 1917. 84.

³¹ I. m. 84–85.

³² Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EREL), A2/22/1.9./901 (3106/1918. május 30.). A fenti döntés pillanatában a konvent tagjai még nem

A tanulmányban nem térhetünk ki az összes magyar református teológiai képzési központ női hallgatóinak történetére, de viszonyítási alapként néhány adatot mégis megemlítünk, mielőtt az erdélyi helyzet feltárásával folytatnánk. Az első budapesti teológusnő tíz évvel beiratkozását követően, 1927-ben tette le a vallásanári szakvizsgát, a Konvent 1924-es döntése értelmében.³³ A pápai teológiára az első női hallgató 1920-ban iratkozott be, Debrecenben 1924-ben és Sárospatakon 1926-ban.³⁴ Magyarországon a kultuszminisztériumi rendelkezések 1927-ben megerősítették a nők felvételét a református és lutheránus teológiákra *numerus clausus* szerint. Az 1928-as zsinati határozat kimondta, hogy a nőteológusok, ha le is tennék a lelkészképesítő vizsgát (ami a mindenkori szakvizsgának felel meg), lelképásztori liturgiai szolgálatot nem végezhetnek, de vallásanári és diakóniai szolgálatot igen.³⁵ A kommunista rendszerben a magyarországi iskolákban is megtiltották a vallásanítást, a teológiai végzettséggel rendelkező nőket azonban fokozatosan alkalmazni kezdték az egyházközségekben, előbb korlátozott jogkörrel, segédlelkézi státusban. A teológiát végzett nők férfiakkal azonos jogköreinek elismerésére és lelkészszentelésükre egészen 1983-84-ig kellett várniuk.³⁶

A nők lelkészszentelésének kérdésében, ahol egyáltalán tartottak/tarthattak erről nyílt vitát, kezdetben mindenhol nagyon ambivalens vélemények hangzottak el. Például a német nőtörténetnek erre vonatkozó fejezetében azt látjuk, hogy azok, akik a nők teológiai képzése mellett kardoskodtak, kezdetben kizárólag olyan munkakörökre feljogosító képesítésre gondoltak, amelyet már addig is végeztek a lelképásztoroknak segítő kezelt nyújtó nők, és ilyenként az önkénteskedő nők hivatalosan is afféle munkatársakká,

tudhatták, hogy azt a bizonyos zsinati döntést elsősorban a történelmi események fogják hátráltatni, ugyanis a háborút lezáró békeszerződések értelmében a Magyar Református Egyház hat különböző ország területén fogja folytatni életét, és értelemszerűen kénytelen lesz a területileg illetékes nemzeti zsinatokat létrehozni és államilag elfogadtatni, ami például Romániában csak évtizedek múltán következett be.

³³ SÁRAI SZABÓ Katalin (2010): *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/saraiszabokatalin/diss.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2023. szeptember 19.). 134.

³⁴ I. m. 138.

³⁵ I. m. 134–135.

³⁶ P. TÓTHNÉ SZAKÁCS Zita (2004): Női lelkészszolgálati lehetőségei az MRE-ban a Törvény tükrében, In: *THÉMA*. VI. 2–3. 39.

segédlelkészfélékké léphetnének elő („Pfarrer Mitarbeiterinnen/Vikarinnen”).³⁷ A német lutheránus egyházban a kezdeti kérdések a két világháború közötti időszakban is nyitva maradtak egészen 1970-ig, amikor a nők teljes körű elfogadásának folyamata a lelkészé szentelésükkel zárult. Hamburgban 1992-ben a világon elsőként iktattak püspöki tisztségbe egy lutheránus női lelkészt, Maria Jepsen személyében. (Az esemény egyben újabb heves teológiai viták elindítója lett a nők egyházi tisztségekre jogosultságát illetően. Az EKD véleménye a kérdésben nem változott, sőt azóta több más nő is betölt esperesi és püspöki tisztséget.)³⁸

III. b. Az első időszak (1917–1948)

Kolozsváron Deák Magda beiratkozása a Teológiai Fakultásra egy új fejezet nyitánya a Romániai Református Egyház életében, bár beiratkozásának pillanatában még nem gondolták, hogy hamarosan egy többségében ortodox állam keretei között folytatódik a magyar református közösség élete.³⁹ Az úttörőknek mindig nehéz és veszélyes utat kellett megtenniük. Abban az időben, amikor az első nők átlépték a teológiai fakultások küszöbét, *egyfelől* a lányok számára nem volt megengedett, hogy férfiak társaságában tartózkodjanak kísérő nélkül (gardedám), a fiúk és lányok nem tegezték egymást, és az egyházi hierarchiában a nők (a szerzetesnők és a protestáns diakonisszák kivételével) semmiféle tisztséget nem tölthettek be. *Másfelől* rohamosan nőtt a felsőbb iskolákat végezett lányok száma, az első növendékek már elvégezték a bölcsészkart vagy az orvosit, és a háború alatt nők ezrei töltötték be sikerrel a férfiak helyét a legkülönbözőbb munkaterületeken. Egyik oldalról a hagyományok, előítéletek és a múlt szorongásai, a másik oldalról az új kihívások, lehetőségek, és annak a vágya feszült egymásnak, hogy valami mást cselekedjenek, mint az előző nemzedékek. Az első teológa története nem pusztán a saját képességeit tükrözi,

³⁷ WITT, Almut (1994): *Das Auseinandersetzung unter Theologen um das Pfarramt für Frauen*, In: *„Darum wagt es, Schwestern...” – Zur Geschichte evangelischer Theologinnen in Deutschland*. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag. 160–161.

³⁸ GLOBIG, Christine (2000): *Das „Amt der Frau” in der lutherischen Ekklesiologie*, In: Bock, Wolfgang –Lienemann, Wolfgang (szerk.): *Frauenordination – Studien zu Kirchenrecht und Theologie*. III. k. Heidelberg, Forschungsstätte der Evangelischen Studiengemeinschaft. 27.

³⁹ Témánk szempontjából ez olyan értelemben jelentős, hogy a görögkeleti teológiai nézetek szerint a nők megítélése teljesen más, többek között az ószövetségi tisztátalansági szabályok hatására máig elképzelhetetlen a nők egyházi tisztségekre történő elfogadása.

hanem annak a közösségnek a gondolkodásmódját is, amelyhez tartozott. Erdély mindig is nyitott volt a jótékony újítások előtt. Az Országos Református Lelkészegyesület lapjában, a *Lelkészegyesület* 1917-es decemberi számában a nők teológiai képzésének egyik pártolója beszámolt arról, hogy már két képzési központban iratkoztak be nők. A rövid beszámoló arra is kitér, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki széke támogatólag tárgyalt a nők teológiai képzésének folyamatáról, és a gyűlésen „Megdöbbenéssel utasított vissza annak még csak a gondolata is, hogy a teológiát végzett nők leszoríttassanak a diplomával járó összes kötelességek és jogok teréről. Vagy megnyitjuk előttük a teológiát és az összes kötelességek és jogok birtokosává tesszük, vagy nem; de félszeg munkát nem csinálhatunk. Ezt követeli az egyház komolysága és tekintélye”⁴⁰ Feltételezhetően az erdélyi református egyházi vezetés ezen a vonalon haladt tovább, mert a háborút követően a budapesti zsinati döntések immár nem voltak kötelező érvényűek számukra, hiszen jogi értelemben önállósodniuk kellett. Romániában az új államalakulat következtében a református közösség sajátos helyzetbe sodródott. Az Erdélyi Református Egyházkerület teljesen az új államalakulathoz került, de az ország északnyugati része korábban a Tiszántúli Egyházkerület része volt, így egy új egyházkerületet kellett létrehozniuk,⁴¹ s mire a kettő megalakíthatta a saját zsinatát, egészen hosszú idő telt el. A két világháború közötti időszakban a legfelsőbb törvényhozó testület hiányában értelemszerűen a teológiát végző nők helyzetéről sem született zsinati döntés. A gyakorlatban alkalmazott eljárás teljesen összhangban volt az 1917-es nagyvonalú látásmóddal, hiszen már Makkai Sándor püspöki időszakának idején⁴² a hallgatónők is jogosultak voltak mindkét záróvizsgára.⁴³ Az első női hallgató, Molnár Margit 1930-ban tette le az I. lelkészképesítő vizsgát, aki egyébként az

⁴⁰ SÁRAI SZABÓ (2010), 132.

⁴¹ Nagyváradi Református Egyházkerület néven az erdélyi régiót magába foglaló egyházkerület új neve Kolozsvári Református Egyházkerület lett.

⁴² Makkai Sándor püspök (1926–1936) a saját püspöki programjában kiemelt szerepet szánt a nőknek, és ez meg is valósult azáltal, hogy többek között teológiailag is képzett nők szervezői munkája nyomán rendkívüli belmissziós munka folyt a leányok, asszonyok és papnők körében, amelyet külön szövetségek fogtak össze, és a hitápolás–szeretetszolgálat–kultúra hármas célkitűzése mentén a világháborút követő kényszerleállásig töretlen lendülettel munkálkodtak.

⁴³ I. lelkészképesítő vizsga: az elméleti tanulmányok lezárása, mivel a teológusképzés négyéves osztatlan képzés volt – ez a vizsga a mai licenc és mesteri vizsgával volt egyenértékű. A II. lelkészképesítő vizsga elsősorban a gyakorlati képességeket mérte; minimum egyéves segédlelkészi vagy azzal egyenértékű szolgálat után jelentkezhetek erre a vizsgára. A mai mérce szerint leginkább a tanárok véglegesítő vizsgájára hasonlít.

egyik enyedi teológiai tanár tehetséges leánya volt. Első időszakban a hallgatóknak privilegizáltabb rétegekből kerültek ki, művelt családokból (nemeselek; értelmiségiek: lelkészek, tanárok, orvosok stb.; polgárok és hivatalnokok gyermekei). Szinte lehetetlen volna a két világháború közötti időszak minden végzettjének a bemutatása, de azért ízelítőként rámutatunk néhány különlegesebb hallgatóra. Az első diplomázó a Székelyudvarhelyi Református Tanítónőképző neves tanára lett. 1933-ban szakvizsgázott Lőrincz Mária, szintén papleány, édesapja a Széki Egyházmegye esperese volt. Az egyetemi éveket követően ő volt az Erdélyi Református Egyházkerület Nőszövetségének második utazótitkára. Hamarosan elvégezte Baselben a külmiszióra felkészítő tanfolyamot, majd férjével, Babos Sándorral a kínai Mandzsúriába távozott, ahonnan a rendszerváltást követően az AEÁ-ba menekültek. A végzettek között akadtak olyanok is, akik a klasszikus női szerepek mellett döntöttek, és teológiai szaktudásukat a családjuk javára kamatoztatták (a férj munkájához megfelelő háttérrel biztosítani és a gyermekeiknek színvonalas nevelést nyújtani). Az egyik ilyen példa Tavasz Máriaé, aki 1937-ben végzett, családjának több nemzedékében is voltak teológiai tanárok.⁴⁴ Bonyolultabb életpályákat is ismerünk: Halász Mária kisasszony (aki 1939-ben végzett) a diakonissza intézet és kórház lelkészeként kezdte pályafutását, de a II. világháborút követően a szeretetszolgálat intézményeit államosították, a diakonisszákat elbocsátották.⁴⁵ A fiatal lelképásztornő számára még túl messze volt a nyugdíjkorhatár, ezért a továbbiakban a kolozsvári egyházközösségekben egyfajta örökös segédlelkészi munkakört látott el, és hosszú élete végéig lelkigondozta a városban maradt egykori diakonisszákat. Végül a kiemelt történetek között érdemes megemlíteni egy olyan esetet, amely feltételezhetően az erdélyi teljes körű vizsgarendnek köszönhető. Az 1929–1930-as tanévre iratkozott be dr. Viktor Gabriella Magyarországról, de csak két félévet kellett hallgatnia a „Lelkészképzésről és képzésről szóló szabályzat 223–224.” paragrafus alapján, mert már rendelkezett középiskolai tanári oklevéllel (bölcsészdoktorival is).⁴⁶

⁴⁴ Édesapja a rendszeresteológia- és filozófia tanára volt (Tavasz Sándor, 1888–1951), férje az egyháztörténet kiváló tanára volt (Juhász István, 1913–1984), fia ugyanannak az intézménynek volt később a rendszeresteológia-tanára (Juhász Tamás), két másik fia szintén lelkészként, leánya pedig lelkészfeleségként szolgált az egyházban.

⁴⁵ A Kolozsvári Református Diakonissza Intézetet 1927-ben alapították; a három éves diakonissza (olyan hajadon protestáns orvosi asszisztensnők, akik az egyházi szeretetintézményekben szolgáltak) képzés mellett saját kórházat és árvaházat tartott fenn.

⁴⁶ EREL, A 25/I. lelkészképzésről szóló vizsga anyakönyve és jegyzőkönyvei 1895–1945, 1930. szeptember 25–26-os bejegyzés.

1931-ben a II. lelkészképesítő vizsgára is jelentkezett.⁴⁷

A kolozsvári intézménybe az első szakaszban 43 nőhallgató iratkozott be.⁴⁸

III. c. A második időszak (1948–1954)

A kolozsvári teológusnő-képzés második szakasza a II. világháború utáni politikai átrendeződésekkel kezdődött. 1948-tól az egyházak intézményeit államosítják, vagy megszüntetik. Az iskolai vallásitanítást betiltják, de még a gyülekezeti katekézist is korlátozzák, holott ezek az alkalmak (vallásórák, vasárnapi iskola, bibliaórák, táborok, gyermekek és ifjak számára szervezett találkozók stb.) hagyományosan a protestáns vallásgyakorlat szerves részét képezték. Az állami rendeletek csak szerény találkozási alkalmakat engednek az egyházközségek gyermekeivel (szombat 16 órától vasárnap 14 óráig), amelyeket csakis a parókus lelkész és legfeljebb a kántor vezethetett. Ily módon egyszeriben eltűnt egy olyan munkaterület, amelyen korábban túlnyomórészt nők tevékenykedtek. A teológák, akik ebben az időszakban fejezték be tanulmányaikat, nem számíthattak más szolgálati területre, csak a lelkészi hivatalra.

Annak a korszaknak a nőtörténetre vonatkozó szakaszait szinte csak az *oral history* műfajnak köszönhetően tudjuk rekonstruálni, mert a jegyzőkönyvek rendkívül szűkszavúak e téren. A református egyház a háborút követően kinevezte a teológiát végzett nőket nagyobb városokba segédlelkészeknek, vagy egészen kis falusi gyülekezetekbe. A végzős hallgatók az egyházi kánonok értelmében amúgy is a mindenkori püspök fennhatósága alá tartoztak a kinevezésüket illetően.⁴⁹ A nők egyházi szolgálatára vonatkozó zsinati döntés hiánya, valamint az a tény, hogy a frissen végzettek kinevezési joga a püspököt illetve, egyfajta jogi kiskaput jelentett, amelyet a korabeli püspök a teológusleányok javára érvényesített, és

⁴⁷ EREL, A 25/II. lelkészképesítői vizsga anyakönyve és jegyzőkönyvei 1895–1947, 1931. június 23-as bejegyzés.

⁴⁸ EREL, A 25/ Theologiai hallgatók anyakönyve 1895–1959.

⁴⁹ Az I. lelkészképesítő vizsga után a mindenkori püspök rendelkezik a jelöltek szolgálati helyéről, a II. lelkészképesítőt követő lelkézszentelés után a pályakezdőkkel viszont már nem a püspök rendelkezik, hanem választhatóvá válnak az egyházközségek által, hacsak le nem mondanak a püspök javára választhatóságukról, hogy ő gondoskodjék kinevezésükről. A püspök szerepét a lelkészi kinevezések terén az törvények ma is hasonló módon szabják meg: 2006. évi 1. Jogsabály, Harmadik rész, II. Fejezet, 117/5.§.” és 2007. évi 1. Jogsabály, Második rész, VI. Fejezet, 40. §.”. In: *A Romániai Református Egyház Törvénytára – 2018*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület.

egyszerűen őket is kinevezte lelkészi szolgálatra a fiatalemberekkel egyszerre. Vásárhelyi János (1888–1960), az akkori püspök fiatal korától fogva nagyra becsülte a nők egyházban végzett szolgálatát (ahogyan a lelkészfelelésekről és a nőszövetségi munka értékeiről szóló írásai is tanúsítják).⁵⁰ Az Igazgatótanácsban azonban más véleményt hangoztatók is jelen voltak, így ebben a nehéz korszakban a női végzeteket kinevezték ugyan, de a nekik szánt parókiák falusi környezetben, elhanyagolt régiókban helyezkedtek el. (Beszédese példa erre Dénes Ilona esete, akit 1957-ben a Kolozsvártól és Marosvásárhelytől is távol eső, út nélküli, apró mezőségi faluba, Katonára neveztek ki, de a hozzá hasonló helyre került évfolyamtársnőivel együtt bátran vállalta a kihívást.)⁵¹ A háború utáni időszakban végzett lelkésznők elvülhetetlen érdeme, hogy zokszó nélkül elfoglalták a legnehezebb szolgálati helyeket is, így fokozatosan elnyerték azt a jogot, hogy a férfikkal egyenlő feltételek mellett lehessenek parókus lelkészek, és a maguk helyén az egyházi közvéleményt a női szolgálattevők tekintetében elismerő, elfogadó irányba terelték. A nők lelkészi szolgálatára vonatkozó közvita – vagy legalábbis a vezető testületek szintjén történő szabályozás – ebben az időszakban is teljességgel hiányzik, feltehetően azért, mert az egyház vezetői nem akartak rivaldafénybe kerülni provokáló témák miatt. A kommunista diktatúra éve alatt az egyház megpróbálta visszahúzódtan túlélni a nehéz időszakot. Az egyház vezetői számára világos volt, hogy minden új döntést igénylő kérdésnél az állami szervek előállhatnak olyan új szabályozással, amely megnyirbálhatja vagy teljesen visszavonhatja a még érvényben levő jogokat is. Nem akarták magukra vonni az állami hivatalok tisztségviselőinek a figyelmét, akik az ortodox kontextus felől érkeztek, és akár azt is gondolhatták, hogy a nők lelkészi szolgálata valami olyan korábban is meglévő, „furcsa” protestáns gyakorlat, amit nincs miért bolygatni. Ilyen nehéz időkben az egyház legkisebb gondjai közé tartozott az a tény, hogy a zsinat nem rendelkezett a nők lelkésszé szentelésének kérdéséről; megelégedtek azzal, ami benne volt az 1948-as, államilag jóváhagyott *Statutum*ban,⁵² vagy a jogértelmezés oda sorolhatta.

⁵⁰ Lásd például a lelkészfelelések munkájának fontosságára vonatkozó alábbi írásaiban: VÁSÁRHELYI János (1915): A papnék egyháztársadalmi munkásságáról, In: *Református Szemle*. VIII. 463–464.; VÁSÁRHELYI János (1931): Papnék felelőssége, In: *Református Szemle*. XXIV. 165–166.

⁵¹ Életinterjú: Ady Béláné sz. Dénes Ilona:
http://www.kre.hu/portal/images/életinterjuk/Ady_Belane_Eletutinterju.pdf (utolsó letöltés dátuma: 2023. szeptember 19.).

⁵² Az egyház működését szabályozó törvénykönyv akkori megnevezése.

Az ötvenes években a Református és Evangélikus Teológiai Fakultás minden addigi elővigyázatosság ellenére célkeresztbe került a leányok felvételét illetően is, ami végül a nők teológiai felvételének teljes letiltásához vezetett. Az okokat két fronton kell keresnünk: az egyik belső egyházi események nyomán bontakozik ki, míg a másik külső világi beavatkozás mentén.

Az események *első szálának* felkutatása terén az 1953–1954-es tanév vízválasztónak számít. A tanév folyamán egyik református férfi hallgató fegyelmi esete a nőhallgatók ellen irányította az egyházi közvéleményt.⁵³ Ebben a tanévben több egyházközségből írtak levelet a tanintézetnek, hogy csak férfi legátust hajlandók fogadni; a csombordi és a kolozsvár-hidelvei lelkipásztorok levelükben arra hivatkoztak, hogy az egyháztagok nem nézik jó szemmel a női igehirdetőket a szószéken, a mezőpaniti lelkész pedig azzal indokolta a kérést, hogy a legátusnak az úrvacsoraosztásnál is segítenie kell (értelemszerűen ezt nőtől nem fogadnák el).⁵⁴ A II. Lelkészképesítő Vizsgabizottság 1954. június 29–30-ai ülésén az egyházkerületi képviselő (dr. Tökés István) nem titkolta a női jelöltekkel szembeni ellenvetéseit. A megjelent segédlelkész nők sikeresen levizsgáztak, de a vizsgabizottság a 8. tárgysorozati pontban a nőkre vonatkozóan három határozatot fogalmazott meg, melyek közül kettő visszavetette az eddigi eredményeket.⁵⁵ A határozatokat felterjesztették az Igazgatótanácsnak, amely hamarosan mindhárom határozatot megerősítette, és végrehajtás végett közölte az egyházmegyékkel és a Protestáns Teológiai Intézet Református Karával.⁵⁶

⁵³ A Teológiai Fakultás Fejér Kálmán III. éves teológushallgató ellen fegyelmi eljárást indított, mert bántalmazta menyasszonyát, Bacsó Annát, aki akkor evangélikus teológiai hallgató volt. A hallgatótársak aláírásgyűjtésbe kezdtek, hogy ne exmatrikulálják a fiatalembert, hanem vegyék figyelembe a többi érdemét. A menyasszony áttért a református hitre, összeházasodtak, és teológiai tanulmányait is folytatta. Lásd: A kolozsvári (Egyetemi Fokú Egységes) Protestáns Teológiai Intézet Levéltára (a továbbiakban: KPTI) 24 és 28/1.9/901 jelzetű dokumentumait.

⁵⁴ KPTI. A *Mezőpaniti* Református Egyházközség Lelkipásztori Hivatalának 8/1954. sz., 1954. március 17-én, a *Kolozsvári-Hidelvei* Református Egyházközség Lelkipásztori Hivatalának 15/1954. sz., 1954. március 29-én és a *Csombordi* Református Egyházközség Lelkipásztori Hivatalának 31/1954. sz., 1954. május 20-án kelt levele az Egyetemi Fokú Protestáns Theológiai Intézet Református Karának Elöljáróihoz.

⁵⁵ KPTI, A Református Egyház Lelkészképesítő Bizottságának 540/1954. sz., 1954. július 9-én kelt levele a Kolozsvári Református Egyházkerület Igazgatótanácsához.

⁵⁶ KPTI, A Kolozsvári Református Egyházkerület Igazgatótanácsának 2687/1954. sz., 1954. július 13-án kelt levele az Egyetemi Fokú Protestáns Theológiai Intézet Református Kara Elöljáróihoz.

Az 1. *határozat* intézkedik az eddig vizsgát tett, illetve a közeljövőben vizsgázni készülő segédlelkésznők és teológák szolgálati helyének megtalálása érdekében: „A vizsgálóbizottság azzal a tiszteletteljes kéréssel fordul az Igazgatótanácshoz, hogy a női segédlelkészek számára Püspök aa⁵⁷ a gyülekezetek kérésére, az Egyházmegyei Tanács ajánlatára, az esperesek javaslatára, adja meg kivételesen a palástviselési jogot.”⁵⁸ A 2. *határozat* felfüggeszti a nők felvételét a Teológiai Intézetbe, és a döntést azzal indokolja, hogy a már felvett nőhallgatók számára sem áll rendelkezésre megfelelő számú betöltetlen állás. A 3. *határozat* elrendeli, hogy a nőhallgatókat azonnali hatállyal el kell bocsátani a főépület bentlakásából, esetleg a város más pontján, vagy családoknál kell számukra helyet keresni.⁵⁹ Az utóbbi két határozat egy moralizálásra hajlamos, de a valósággal érett hittel szembenézni képtelen egyháztársadalom nyomásának eredménye. A következő tanévtől kezdve a felvételizni szándékozó leányok kéréseit mind elutasították.

Az ötvenes évek eseményeinek másik szálát a politikai folyamatok mentén kell keresnünk. Az 1956-os magyarországi forradalom, és főként annak leverése, az erdélyi magyarok számára is komoly következményekkel járt. Első körben a megtorlások, bebörtönzések következtek, sok esetben úgy, hogy a forradalommal kapcsolatba hozható banális okok miatt is kegyetlenül lesújtottak a tehetséges, többre hivatott fiatalokra. Második körben arról is gondoskodott a kommunista hatalom, hogy már csírájában elfojtson minden olyan kezdeményezést, jelenséget, amely nem illett bele az általuk képviselt sémába. A kommunista hatalom szemében a nők lelkesi szolgálatra bocsátása valami nyugatról importált, rebellis cselekedetnek minősült. Az ortodox teológiai nézetekhez viszonyítva valóban deviánsnak tűnő gyakorlatot azonnali hatállyal meg akarták szüntetni. Önmagáért beszél a módszer is, ahogyan felléptek, ugyanis 1958-ban, az év utolsó előtti napján telefonon közölte a Vallásügyi Hivatal megbízottja, hogy január 5-éig az összes leányhallgatót törölni kell a nyilvántartásból. A Rektori

⁵⁷ A rövidítés református egyházi jegyzőkönyvekben használatos, jelentése: atyánkfia.

⁵⁸ Uo. A kérés szövege alapján világos, hogy minden botrányt, békétlenséget el akarnak kerülni, csak olyan egyházköztség jöhet számításba, amely kéri, tehát beleegyezik abba, hogy női lelkésze legyen, és ahol a lelkésztársak, azaz az egyházmegye elöljárói és az esperes is elfogadja a helyzetet. Szerencsére voltak ilyen helyek.

⁵⁹ A határozat azt sugallja, hogy még a látszatát is el akarják kerülni annak, hogy a női teológiai hallgatók a férfi hallgatók közelében tartózkodhassanak a tanórákon kívüli időszakban, a jövőben pedig a felvételük felfüggesztése következtében már az előadásokon sem lesznek jelen nőhallgatók.

Hivatal főtitkára még aznap megírta ezt a három felekezet dékáni hivatalainak (református, evangélikus és unitárius). A Református Dékáni Hivatal lakonikus válaszelevelében jelzi, hogy esetükben a rendelkezés tárgyaltalan, mert már nincsenek nőhallgatóik.⁶⁰ Tudományos dolgozatban nem válaszolhatjuk meg azt a költői kérdést, hogy vajon a felvételizők elutasításánál fájdalmasabb lett volna-e, ha mégis felvették volna őket, és majd a téli szünetből visszaérkező református nőhallgatókat az a hír várja, hogy ott nincs mit keresniük?⁶¹

A kolozsvári intézmény Református Karára a második szakaszban 24 nőhallgató iratkozott be.⁶²

III. d. A harmadik időszak (1972–1989)

A történelem gyakran tart számon olyan nagy intézményeket érintő döntéseket, amelyek mögött aránylag könnyű megtalálni az embert, akinek hatalmában állt cselekedni, és a hozzá vezető kapcsolati szálakat. A kommunista diktatúra utolsó két évtizedében a nagyváradi püspök, Papp László volt az az ember, aki az államhatalommal úgy tudott zsonglörkődni, hogy bizonyos engedményeket ki tudott eszközölni Bukarestben. A teológiai felvételi megnyitását a nők számára többen is óhajtották, de végül egy nagyváradi lobbicsoportnak sikerült hatást gyakorolni a püspökre, aki megnyithatta a lezárt utat. A hetvenes évek elején két papleány és néhány tehetséges, akkori mércével mérve befolyásosabb családból származó nagyváradi tanulóleány határozott úgy, hogy szeretné kipróbálni a lelkészi pályát, és ehhez környezetük támogatásán keresztül a püspöki akaratot is elnyerték. A Nagyváradi Református Egyházkerület részéről 1972-ben felvételt nyert az első három, majd 1973-ban további két leány.

A nagyváradi egyházi központ jó kapcsolatainak köszönhetően a Kultuszminisztérium azt is megengedte, hogy 1974-ben a nagyváradi illetőségű Eszenyei Béláné Széles Mária foglalja el a Protestáns Teológiai Intézet Ószövetségi Tanszékének tanári

⁶⁰ KPTI, A Rektori Hivatal 1379/1958. sz., 1958. december 30-án kelt levele a Dékáni Hivataloknak és A Református Dékáni Hivatal 959. sz./ 1959. január 8-án kelt válaszelevele.

⁶¹ A másik két felekezet esetében feltárára váró kérdés, hogy mit jelentett az érintettek számára a hatósági parancsra véghezvitt exmatrikulálás.

⁶² További feldolgozásra váró feladat, hogy az első és a második szakaszban beiratkozott hallgatók további élettörténetét rekonstruálják, hiszen néhányan még az egyetemi évek alatt lemorzsolódtak, de közülük sokan említésre méltó egyházépítő szolgálatot végeztek nyugdíjazásukig. Sajnos az eddigi el nem készített életinterjúk már csak néhány esetben pótolhatóak.

állását. A döntés nem volt feszültségmentes, hiszen a tanári kar és a kolozsvári egyházi vezetés másvalakivel szerette volna betölteni a katedrát. Tőkés István, az egykori tanártárs, korábban arról volt ismert, hogy nem támogatta a nők teológiai/lelkészi pályára bocsátását, miközben az új tanárnő alkalmazásáról írt visszaemlékezésében különös vehemenciával hangsúlyozza azt az ellentmondást, hogy ameddig az állami hatóságok többnyire ellenezték a női hallgatók felvételét, addig a tanári állásra egy nő felvételét támogatták. Természetesen itt sem a nőhallgatók mellett érvel, hanem az eljárás ellentmondásosságát emeli ki:

„...jóllehet egyfelől a nők felszentelése tárgyában a zsinat függőben tartotta a döntést, s másfelől sem az egyik, sem a másik egyházkerület nem engedélyezte a nőhallgatók felvételét a teológiára ebben az évben. Nőprofesszor, de nőhallgató kizárásával. Mindenképp visszas helyzet. Ez nem személyi kérdés, hiszen ettől nagyon jó és szakképzett professzor lehetett (s bizonyára volt is) az illető személy, de egyházrendileg mutatja azt a rendetlenséget, amely úrrá lett mind a teológiai intézetben, mind az országos református egyházban.”⁶³

Utólag talán nem túlzás azt állítani, hogy a fent említett „rendetlenség” része a diktatórikus rendszerek természetrajzának. Az önkény, a kiszámíthatatlan hatalmi intézkedések korában az átláthatóság, a kiszámítható jogi keretek teljes hiánya folytán megszaporodnak azok a „magánakciók”, egyéni kezdeményezések, amelyek a vak szerencse vagy a nagyon is lekövethető kapcsolatok és elköteleződések mentén sikerrel is járnak.

A leány hallgatók felvétele terén is a kiszámíthatatlanság, a biztos rend hiánya jellemzi a korszakot. Vannak évek, amikor a beiskolázási számok felett döntő minisztériumi illetékesek egyáltalán nem engedélyeznek leányok számára meghirdetett felvételi helyet. Időközben már országszerte híre ment az esetleges új lehetőségnek, a gyülekezetek is nagy örömmel fogadták a fiatal legátusnőket. Az új professzor asszony előkészítő tanfolyamot is hirdetett a leány jelöltek számára. 1976-ban a négy és 1978-ban a két helyet a Nagyváradi Egyházkerület hirdette meg leányok számára, de érdekes módon a felvételt nyerők mind a Kolozsvári Egyházkerületből, a felvételi kedvéért frissen átigazolt jelöltek voltak. 1978 őszén az Intézet igazságos unitárius rektorának (Erdő János) döntésére egy visszalépett fiú hallgató

⁶³ TÖKÉS István (1990): *A Romániai Magyar Református Egyház Élete 1944–1989*. Budapest, Magyarságkutató Intézet. 187.

helyett nem férfi jelöltet hívtak be, hanem a leányok között soron következő, születésétől fogva a Nagyváradi Egyházkerület területén élő papleányt vettek fel. Ő nem volt jelen az előkészítőkön, hiszen az új tanárnő sokszor hangoztatta, hogy nem kedveli a papgyerekeket. A következő három esztendőben ismét nem vehettek fel leányokat, ami nyilván kiábrándító volt a felvételre készülőkhöz számára, annál is inkább, hogy rendszerváltásig csak hajadon és nőtlen fiatalok jelentkezhettek az Intézetbe, és a tanulmányi idő alatt sem köthettek házasságot, így a hosszú és bizonytalan várakozási idő alatt sokan feladták álmaikat.

1982 újabb fordulatot hozott: ezúttal a Kolozsvári Egyházkerület engedte meg utolsó pillanatban egy nőhallgató felvételét. A döntés csak látszatra volt véletlenszerű, hiszen éppen az egyházkerület befolyásos tisztviselőjének (az első ügyosztály személyi ügyekért felelős előadó-tanácsosának) leányát érintette, aki egyébként a maga rendjén nagyon tehetséges hallgató volt, s lelkipáosztorként is odaadó, tiszta szívű szolgának bizonyult. Személyét tekintve nagyszerű választás volt, de a „rend” hiánya ismét megmutatkozott. Két év kihagyás után 1985-ben a magyar evangélikus egyház is meghirdetett egy helyet és egy másikat a Kolozsvári Református Egyházkerület. Utána beállt valamiféle „rend”, hiszen 1986-ban mindkét református egyházkerület és az evangélikusok is meghirdethettek egy-egy helyet. 1987-ben a Kolozsvári, 1988-ban a Nagyváradi Egyházkerület hirdethetett meg egy helyet a leányoknak. 1989-ben mindkét református egyházkerület kapott egy-egy helyet, de ez a *numerus clausus* oda vezetett, hogy például csupán a Nagyváradi Kerület katonaviselt fiú jelöltjei és a leányok harmincan vetélkedtek elkeseredetten egy helyért. Olyan leány is akadt, aki hetedszerre próbálkozott kitűnő eredménnyel, de helyhiány miatt sikertelenül. Az állami hatóságok, amikor az érdekük megkívánta, beleszóltak nem csupán a felvételikor meghirdetett helyek számának, de a sorrendnek a megállapításába is.

A kolozsvári intézmény Református és Evangélikus Karára a második szakaszban 22 nőhallgató iratkozott be.⁶⁴ Az egyház mindenkit ugyanazokkal a jogokkal ruházott fel, mint a férfi hallgatókat, akikkel együtt jelentkezhetek lelkészszé szentelésre.

III. e. A negyedik időszak (1989/1990–)

Az 1989-es politikai változások az egyházak életében is óriási átalakulást hoztak. A forradalom első napjait követően mind az egyházkerületek közgyűlései, mind a Protestáns Teológiai Intézet tanári kara elhatározta, hogy az utolsó évtized állam által korlátozott

⁶⁴ KPTI, Teológiai hallgatók anyakönyvei 1960–.

felvételi vizsgáinak kárvallottjait a lehetőségekhez mérten azonnal kárpótolni kell. A kérdés a fiatalok személyes csalódásán túl egyházi szempontból sem tűrt halasztást, hiszen a végzős hallgatók számának csökkenése drasztikusan növelte a lelkészhiányt. Év végére az Intézet titkársága már összeállította azoknak a felvételizőknek a listáját, akik az elmúlt három esztendőben kiváló eredményeket értek el a felvételi vizsgán. Olyan jelölt is volt, akit az értesítés arról, hogy végre elkezdheti teológiai tanulmányait, a bánya mélyéről hozott fel, ahol a klerikális elköteleződése miatt büntetőosztágban töltötte sorkatonai szolgálatát. 1990. január 15-én elkezdhette tanulmányait a negyvennyolc fős ún. „pótévfolyam”, akik délelőtt a tizenkét ósszel felvett társukkal hallgatták az előadásokat, délután pedig tanáraikkal pótolták az első félév anyagát. Az új hallgatók többsége kitűnő eredményekkel fejezte be tanulmányait. Történelmi kezdetnek számított olyan szempontból is, hogy az új évfolyam közel egynegyede leány volt, több, mint az előző időszak összes leány hallgatóinak a fele (tizenkét személy). 1990 ősztől az unitárius egyház is felvett női jelölteket, és elsőként hozta meg a történelmi protestáns felekezetek közül azt a döntést, hogy semmiféle *numerus clausus* nem alkalmaz a leányok felvételi vizsgáján. Az első három felvételi alkalom után a két református egyházkerület megszabta, hogy csak hat férfi jelentkező után vesznek fel egy nőt. A döntést azzal indokolták, hogy nő a lelkészpárok száma, és egyre nehezebb lesz mindkét fél számára egymáshoz közeli lelkészi állást biztosítani, de volt olyan döntéshozó, aki a lelkészi pálya elnőiesedése miatti aggodalmának is hangot adott. A korlátozás a felvételre jelentkező nők körében nagyon megnehezítette a kezdeteket, de másrészt a pályára lépők teljesítményének minőségét fokozta. A lelkészi pálya vonzereje a rendszerváltás utáni évek lelkesedését követően jelentősen csökkent: voltak olyan felvételi vizsgák, amikor az előírányzott fiú helyek nem teltek be, miközben a leányoknál az egy helyre jutó jelöltek száma hosszú ideig magas volt. Harminc évvel a rendszerváltást követően a nők számára kijelölt felvételi helyek korlátozását sajnos nem a fenti okok megnyugtató megoldása szünteti meg, hanem az a szomorú tapasztalat, hogy részben a demográfiai mutatók változása, részben a lelkészi pálya népszerűségének további csökkenése miatt egyre kevesebben kérik felvételüket.

A rendszerváltást követően ismét lehetőség nyílt a teológiai képzés egy másik formájára, jelesül arra, hogy vallásánárokat képezzenek. 1990-ben a Román Parlament azonnal eldöntötte, hogy az iskolákban bevezetik a kötelező vallásitanítást. A jó felekezeti és etnikai érdekképviseletnek köszönhetően a törvényi keretek azt is biztosították, hogy mindenkinek joga van a saját felekezete szerinti vallásórát választani. A református egyház

már 1990-ben beindította a vallástanárok képzését, a kolozsvári és a marosvásárhelyi képzési központ a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet külön fakultásaként indult, a nagyváradi képzési központ pedig az éppen induló Partiumi Keresztyén Egyetem részeként kezdte el működését. Az első időszakban távoktatásban indult a képzés, hiszen a hallgatók többsége hét közben már tanított is valamelyik iskolában. Az Erdélyi Református Egyházkerület már 1993-ban megalapította a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen a Református Tanárképző Kart, amely azóta is kettős szubordinációval működik. Ez a lépés összhangban volt azzal a szándékkal, amit már száz évvel korábban is képviselt az egyházunk, amikor a nagyenyedi lelkészképzést Kolozsvárra költöztette, hogy az akkor még fiatal magyar tudományegyetembe betagozódjon a teológusképzés is. A tanárképzés szempontjából ez a megoldás azért volt rendkívül előnyös, mert a hallgatók a bolognai rendszert megelőző időszakban (2005-ig) egy másik diplomát is szereztek, amelyet jól ötvözhetek a vallástanári oklevéllel, ha például olyan iskolában kaptak állást, ahol a vallásórák száma nem tett ki egy egész tanári állást. A vallástanítást nem választó végzetteneket sem nevezhetjük „pályaelhagyóknak”, hiszen a nagy létszámú évfolyamokra azzal a céllal is toborozták a hallgatókat, hogy később képzett református értelmiségiek legyenek, s így családjukban és munkakörükben Isten dicsőségére kamatoztassák a teológiai tudástöbbletet. Témánk szempontjából azért fontos ennek a képzési formának az ismertetése, mert a hallgatóknak több mint 90%-a a nők köréből került ki.

Említésre érdemes az a tény is, hogy a teológiát végzett nők számának növekedésével a tudományos pályát választó nők száma is jó irányba változott. Jelenleg a Protestáns Teológiai Intézet tanárai között három, a BBTE Református Tanárképző és Zeneművészeti Karán két lelkész-tanárnő, valamint egy vallástanárnő és egy óraadó tanárnő tanít.⁶⁵ Az utóbbi intézmény hallgatói közül többen is megszerezték a doktori fokozatot, és vannak, akik más felsőoktatási intézményben tanítanak.

⁶⁵ A PTI tanárai: Somfalvi Edit (református gyakorlati teológus), Benkőné Zonda Timea (evangélikus rendszeres teológus és egyházzenész) és Ferenczi Enikő (unitárius gyakorlati teológus), a BBTE RTZK tanárai: Lukács Olga (református egyháztörténész és az első dékán), Püskös Sarolta (református rendszeres teológus), Gorbai Gabriella (református valláspedagógus), Bóné Éva (bölcészszakos).

Következtetések

A református egyházban a nőket az első négy században is értékesnek tartották, de az utóbbi száz esztendő a nekik járó jogok és lehetőségek terén is óriási változásokat hozott. A nők képzése korábban sem volt közömbös kérdés, de a XX. században a nők számára megnyíltak olyan egyházi pályák (vallástanár, lelkész), amelyek betöltéséhez szükség volt az intézményesített teológiai képzés szabaddá tételére is. Természetesen az első nő a teológiai hallgatók között 1917-ben teljesen más körülmények között indult, mint száz évvel később a szabad világba született fiatal nők. Az egyetemek nők előtti megnyitásának pillanatában a magyar reformátusok szinkronban gondolkodtak és cselekedtek a többi nyugati protestáns közösséggel, azonban a II. világháborút követően teljesen más fejlődési vonalat diktáltak a politikai események. Az itthoni református egyházban, és főleg teológiai körökben, nyomát sem találjuk azoknak a szélsőséges feminista mozgalmaknak, amelyek a „vasfüggöny” túlsó oldalán kibontakoztak. Vajon miért? Az okot egyszerű volna a kommunista elnyomásra fogni, de a dolgok mélyén inkább egy másik válasz kínálkozik. A magyar református teológiai gondolkodásban, az erdélyi teológusok részéről különösképpen is, tapasztalni lehetett már a múlt század elején a nők férfiakkal egyenrangú partnereként történő elfogadásának gondolatát. A hétköznapi egyházi gyakorlat provinciálisabb terepein persze még sokáig hatottak a régi beidegződések, a fundamentalista kisebbségnek máig nem lehet kiverni a fejéből bizonyos patriarchális elemeket, de a teológia magasabb szintű művelése mindezt rég felülírta. A legtöbb teológiai tanár azt a teológiai látásmódot közvetítette hallgatói felé, hogy férfiak és nők az Istennek szentelt szolgálatban is egyenrangúak. Ebből a szemléletből rendkívüli lelki béke fakadt, hiszen az Istennel, a világgal és önmagával is megbékélni tudó ember többé nem fogékony a hangos csatározásokra, mert nincs is szüksége rá. Amit pedig a szólásszabadság áldásait élvező nyugati testvérek hangosabb, harciasabb teológiai mozgalmi pozitív értéként tudtak felmutatni, azt az itthoni teológusok elég hamar integrálták, és továbbadták hallgatóiknak. A kiegyensúlyozott teológiai látásmód pedig elég erőt kölcsönzött a külső világgal küzdő, önmaguk, szolgálatuk elfogadtatásának harcát megvívni kényszerülő első lelkész-nő nemzedékeknek, hogy türelemmel hordozzák a mindenkit lebénító zsarnokság okozta nehézségeket, legyenek bátrak és tettekre készek, amikor eljött a cselekvés órája, a változtatások lehetősége, és maradjanak következetesek a szolgálat minőségét és szentségét illetően.

Felhasznált irodalom:

- A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje* Budapesten 1917. évi május 31. és június 1–2. napján tartott ülésének Jegyzőkönyve. Budapest, A református Egyetemes Konvent kiadványa, 1917.
- A Romániai Református Egyház Törvénytára – 2018.* Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület.
- De Gerando, Antonina (2006 [1888]): Női középoktatás. De Gerando Antonina kérvénye az országgyűlés képviselőházához, In: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895.* Budapest, Kortárs. 114–120.
- Egyházi hírek* (1911), In: *Református Szemle.* IV. 545.
- Egyházi hírek* (1912), In: *Református Szemle.* V. 14.
- Életinterjú: Ady Béláné sz. Dénes Ilona:
http://www.kre.hu/portal/images/életutinterjuk/Ady_Belane_Eletutinterju.pdf (utolsó letöltés dátuma: 2023. szeptember 19.).
- GAÁL György (2018): De Gerando Antonina, a leánynevelő és intézete, In: De Gerando Antonina: *Nőtan, avagy amit egy leánynak tudni kell.* Kolozsvár, Kriterion. 7–73.
- GELEJI KATONA István (1875): *Egyházi kánonok – 1649.* Fordította: Kiss Áron. Kecskemét, Kiadja a Szatmári Református Egyházmegeye.
http://leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_GELEJ.HTM (utolsó letöltés dátuma: 2023. szeptember 19.).
- GLOBIG, Christine (2000): Das “Amt der Frau” in der lutherischen Ekklesiologie, In: Bock, Wolfgang –Lienemann, Wolfgang (szerk.): *Frauenordination – Studien zu Kirchenrecht und Theologie.* III. k. Heidelberg, Forschungsstätte der Evangelischen Studiengemeinschaft. 27–39.
- KOLOZSVÁRI József (2007): *A Világítótorony: A Kolozsvári Református Kollégium és Leánygimnázium története.* Kolozsvár, Stúdium.
- LUTHER, Martin (1989 [1520]): An den christlichen Adel deutscher Nation von den christlichen Standes Besserung, In: Hoffmann, Franz (szerk.): *Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus.* Berlin, Volk und Wissen. 65–70.
- MISÁK Marianna (2013): A női és férfi szerepek a 19. század magyar társadalmában, különös tekintettel az oktatás területére, In: *Studia Universitatis Babeş–Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica.* 1. 64–80.
- NAGY Géza (1937): A ref. nő képe a reformációtól napjainkig, In: *Akik kösziklára építettek. Egyháztörténeti dolgozatok.* Kolozsvár. 197–212.

- P. TÓTHNÉ SZAKÁCS Zita (2004): Női lelkészek szolgálati lehetőségei az MRE-ban a Törvény tükrében, In: *THÉMA*. VI. 2–3. 39–43.
- PUKÁNSZKY Béla (2006): *A nőnevelés évezredei*. Budapest, Gondolat.
- PÜSÖK Sarolta (2021): Formarea teologică a femeilor în Biserica Reformată din România, In: But-Căpușan, Dacian (szerk.): *In honorem Pr. lect. univ. dr. Gheorghe Șanta*. Kolozsvár, Renașterea. 439–458.
- (2020): To Serve with Words, Letters and Deeds – The First Stage of the *Reformatus Család* (Reformed Family) Magazine’s Publication (1929–1944), In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 2. 107–126. DOI: 10.24193/subbtref.65.2.06, <http://studia.ubbcluj.ro/download/pdf/1334.pdf>.
- (2018): Isten kertésze – a vallástanár személye, In: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica*. 1. 211–221. DOI: 10.24193/subbtref.63.1.16.
- SÁRAI SZABÓ Katalin (2010): *A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig – a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére*. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/saraiszabokatalin/diss.pdf> (utolsó letöltés dátuma: 2023. szeptember 19.).
- TÖKÉS István (1990): *A Romániai Magyar Református Egyház Élete 1944–1989*. Budapest, Magyarságkutató Intézet.
- VÁSÁRHELYI János (1931): Papnék felelőssége, In: *Reformatus Szemle*. XXIV. 162–166.
- (1915): A papnék egyháztársadalmi munkásságáról, In: *Reformatus Szemle*. VIII. 462–464.
- VERES-BENICZKY, Hermin (2006 [1868]): A női képzés ügye, In: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, Kortárs. 88–90.
- WITT, Almut (1994): Das Auseinandersetzung unter Theologen um das Pfarramt für Frauen, In: *“Darum wagt es, Schwestern...” – Zur Geschichte evangelischer Theologinnen in Deutschland*. Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag. 159–174.
- WLASSICS, Gyula (2006 [1895]): Miniszteri rendelet a nőknek egyetemre bocsátása tárgyában, In: Fábri Anna – Borbíró Fanni – Szarka Eszter (szerk.): *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Budapest, Kortárs. 176–179.

Levéltári források:

- A kolozsvári (Egyetemi Fokú Egységes) Protestáns Teológiai Intézet Levéltára (a továbbiakban: KPTI), a dokumentumok időrendi sorrendjében:
- KPTI, A Mezőpaniti Református Egyházközség Lelkipásztori Hivatalának 8/1954. sz., 1954. március 17-én kelt levele az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Református Karának Elöljáróihoz.
- KPTI, A Kolozsvári-Hidelvei Református Egyházközség Lelkipásztori Hivatalának 15/1954. sz., 1954. március 29-én kelt levele az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Református Karának Elöljáróihoz.
- KPTI, A Csombordi Református Egyházközség Lelkipásztori Hivatalának 31/1954. sz., 1954. május 20-án kelt levele az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Református Karának Elöljáróihoz.
- Fejér Kálmán III. éves hallgató 2542/1954. sz., 1954. június 30-án kelt kérvénye a hallgatók aláírásával az exmatrikulálás elengedése ügyében. Jelzet: KPTI/24/1.9/901.
- KPTI, A Református Egyház Lelkészképesítő Bizottságának 540/1954. sz., 1954. július 9-én kelt levele a Kolozsvári Református Egyházkerület Igazgatótanácsához.
- KPTI, A Kolozsvári Református Egyházkerület Igazgatótanácsának 2687/1954. sz., 1954. július 13-án kelt levele az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Református Kara Elöljáróihoz.
- Fejérné Bacsó Anna kérése a IV. évfolyamra történő beiratkozás végett. Jelzet: KPTI/28/1.9/901.LVIII.
- KPTI, A Rektori Hivatal 1379/1958. sz., 1958. december 30-án kelt levele a Dékáni Hivataloknak és A Református Dékáni Hivatal 959. sz., 1959. január 8-án kelt válaszlevele.
- KPTI, Theologiai hallgatók anyakönyvei 1960–.
- Az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EREL):
- EREL, A2/22/I.9./901 (3106/1918. május 30.).
- EREL, A 25/Theologiai hallgatók anyakönyve 1895–1959.
- EREL, A 25/I. lelkészképesítői vizsga anyakönyve és jegyzőkönyvei 1895–1945.
- EREL, A 25/II. lelkészképesítői vizsga anyakönyve és jegyzőkönyvei 1895–1947.